

Kollár József – Rusznák Tamás

Adalékok a fogyasztói lét ontológiájához: a tőzsde

A Bretton Woods-i időszakban, vagyis a rögzített, de kiigazítható árfolyamok korszakában a tőzsde mcdonaldizáló szereppel bírt, sőt – működési mechanizmusát tekintve – mcdonaldizált volt. 1971-től fokozatosan de-mcdonaldizálódott: például az Egyesült Államok Reagan elnökségének időszakában mindenfajta valutapiaci beavatkozástól tartózkodott, és hagyta szabadon lebegni a dollár árfolyamát. A tőzsde – részben a de-mcdonaldizáció hatására – egyre izgalmasabbá, komplexebbé, szárnyalóbbá vált, de megfelelő szabályozás nélkül olyan hiperrealitássá lett, amely időről időre hajlamos-sá válik arra, hogy elszakadjon a valóságtól. Úgy véljük, hogy a tőzsde általunk javasolt posztmcdonaldizációja egy lehetséges megoldás a visszatérő válságok elkerülésére.

Írásunkban mindenekelőtt meghatározzuk az általunk elemzési keretként használt fogalmakat, majd pedig részletesen érvelünk a fentiekben vázolt gondolatmenet megalapozhatósága mellett.

MCDONALDIZÁCIÓ ÉS MCBULLSHIT

Korunkban a McDonald's a protestáns etikán alapuló kapitalista szellem egyik legkönnyebben hozzáférhető példája, hiszen szinte minden nagyvárosban megtalálható (RITZER 1993, 1998). Négy szükséges feltételnek kell teljesülnie ahhoz, hogy egy szervezet vagy folyamat mcdonaldizálható legyen. (1) A mcdonaldizációban a hatékonyság azt az optimális módszert jelenti, amely lehetővé teszi, hogy a szervezet a lehető legrövidebb időn belül teljesítse a feladatait. A McDonald's azt ígéri, hogy a náluk étkezők a lehető leggyorsabban eljutnak az éhség állapotából a teljes telítettségig. (2) Ebben a kontextusban a kalkulálhatóság azt jelenti, hogy adott pénzért adott mennyiséget garantálnak, amihez stabil minőség társul. Más szóval a mcdonaldizáció ontológiájának központi kategóriája a mennyiség: a vevők nagy mennyiségű terméket kapnak rövid időn belül, jó minőségben. (3) Az élet mcdonaldizált területeit előre jelezhetőség, valamint standardizált és uniformizált szolgáltatás jellemzi. Az előre jelezhetőség azt jelenti, nem számít, hogy a világ mely táján tér be a vásárló, mindig ugyanazt a szolgáltatást és terméket kapja, ha belép a mcdonaldizált valóságba. (4) A mcdonaldizált világokat, ahol a standardizált és uniformizált munkavállalókat lehetőség szerint gépekkel helyettesítik, erős kontroll jellemzi. A mcdonaldizáció átfogó kategória, mely az élet egyéb területeire is kiterjeszhető, például az általunk vizsgált tőzsdére is. A jelenlegi válság következtében a tőzsdére is nagy nyomás nehezedik, hogy valamiképpen újra mcdonaldizálja önmagát, azaz előre jelezhetővé, hatékonnyá, kalkulálhatóvá és jól kontrollálttá váljék.

A mcdonaldizáció mibenléte jól megragadható Grice *A társalgás logikája* című cikke révén (GRICE 2009). Szerinte az együttműködés alapelve teszi lehetővé a racioná-

lis kommunikációt, amelyhez négy maxima kapcsolódik. Akkor beszélhetünk együttműködésről, ha a társalgáshoz való hozzájárulás illeszkedik a beszélgetés elfogadott céljához és irányához. A mennyiség maximája azt követeli a beszélőtől, hogy legyen a kívánt mértékben informatív, de ne legyen túl informatív, azaz ne locsojjon fölöslegesen. Ha Big Macet kérek, ne adj helyette se üres zsemlét, se nyolcfogasos ebédet. A minőség maximájának betartása esetén nem mondhatunk olyat, amit hamisnak vélünk, illetve amire nincsen bizonyítékunk. Ha Big Macet árulsz, akkor valóban az legyen benne, aminek lennie kell. A relevancia maximája arra kötelez, hogy a témánál maradjunk. Ha Big Macet kérek, ne ajánlj helyette mákos tésztát. A modor maximájának elfogadása esetén kerüljük a homályosságot és a kétértelműséget, tömören és rendezetten fogalmazunk. Ha belépek a McDonald'sba, világos, hogy mit akarok: oldjuk meg gyorsan, rendezett formában és mindenféle bonyodalom nélkül. Grice szerint amennyiben a hallgatóság számára is nyilvánvaló módon elfogadjuk az együttműködési alapelvet, viszont egy vagy több maximát tudatosan megsértünk, akkor implikálni akarunk valamit. Például az „Amit beszélsz, bullshit” metaforikusan használt kijelentés szó szerinti értelemben hamis, vagyis megsérti a második grice-i maximát.

A „mcbullshitelés” a mi olvasatunkban a mcdonaldizáció ellentéte, a téves heurisztikák egyik, a táplálkozási metaforák körébe tartozó – magyarra valójában lefordíthatatlan – alesete. Szó szerint a bullshit bikaszart jelent, ami a hímnemű állat emésztése során keletkezett salakanyag. Metaforikusan nyilván azt implikálja, hogy a hallgató szempontjából ezek a gondolatok semmit sem érnek, sőt ártalmasak. A „Megrágom a gondolataidat”, „Emésztgetem a gondolataidat” metaforák emészthető, tápanyagban gazdag gondolatokra utalnak, és nem salakanyag-evésre (szarrágásra). A „szarrágó” metaforát olyan valakire használjuk elsősorban, aki szó szerinti értelemben megeszi a saját salakanyagát is, hogy az is hasznosuljon. A bullshitelő viszont hallgatóságával akarja „megetetni” emésztése értéktelen végtermékét. Az „Ezt nem veszem be”, „Etess ezzel mást!” metaforák egyebek mellett a bullshit visszautasítására szolgálnak. A bullshit sajátossága az, hogy – mivel nem törődik az állítás igazságértékével – gyakran az öncsalás eszköze is, vagyis a bullshitelő nem csupán mással, de magával is „megeteti” székletét, azaz akaratlanul is szarrágóvá válik. Harry G. Frankfurt szerint a bullshit azért ártalmasabb a hazugságnál, mert az utóbbinak figyelemmel kell lennie a valóságra, ugyanis a hazugság az igazságon ütött rés, míg a bullshit panorámaszerű, átfogó vízió, olvasatunkban az úgynevezett hiperrealitás konstitutív eleme.

A HIPERREALITÁS ANALITIKUS SZEMMEL

A francia filozófus Baudrillard szerint a minden valóságvonatkozást nélkülöző hiperrealitás a szimuláció tökéletes formája (BAUDRILLARD 1996). Olvasatunkban a bullshit egy olyan világ építőeleme, amelyben nem használható a minőség grice-i maximája. Lehetetlen elkülöníteni a hamis állításokat az igazaktól, és a valóság hiánya miatt evidenciákat sem tudunk keresni. Baudrillard szerint a szimuláló beteg nem színlel, hanem tüneteket produkál önmaga számára is. A színlelés a hazugság egy fajtája, amely elvben leleplezhető, míg a szimuláció nem. A szimuláns olyan hamisítóra hasonlít, aki maga is elhiszi, hogy amit csinál, az eredeti, vagyis úgy idéz másokat, hogy közben elfeledkezik az idézőjelről, és azt hiszi, hogy amit mond, az autentikus, nem pedig másolat. Az analitikus filozófus számára a baudrillard-i hiperrealitás fogalma elsősorban úgy tűnik, mintha egyfajta posztmodern bullshit-filozófia terméke lenne, mely az általunk vizsgált fogyaszt-

tói lét konstitutív eleme, annak elhitése érdekében irányuló kísérlet, hogy a (bika)szarból is lehet aranyat csinálni. Mi ezzel szemben úgy véljük, hogy a hiperrealitás fogalma tartalommal tölthető meg, és jól használható a tőzsde-ontológia feltárása során. Baudrillard *A szimulákrum elsőbbsége* című írásában azt sugallja, hogy a posztmodern állapot egyik jellemző vonása az, hogy a valóság reprezentációját felváltja annak szimulációja. Ha még Isten is szimulákrum, akkor senki sem szavatol azért, hogy jeleink a valóságot reprezentálják. „Az egész rendszer súlytalanra, gigantikus szimulákrummá válik. Nem irreálisra, hanem szimulákrummá, azaz nem váltható át többé a valóságra, hanem csak önmagára, egy megszakítatlan körforgásban, amelynek sem a referenciája, sem a kerülete nem létezik sehol.” (I. m. 3.) A képi reprezentációtól a szimuláció uralmáig vezető útnak a következő állomásait különíti el:

- egy mély realitás visszatükröződése,
- elleplezi és eltorzítja a mély realitást,
- elleplezi a mély realitás hiányát,
- nincs viszonyban semmiféle realitással: önmaga tiszta szimulákruma.

Az első esetben a kép jó megjelenítés: az ábrázolás a szentség szintjén helyezkedik el. A másodikban *gonosz* megjelenítés: a rontás szintjén. A harmadikban *játssza* a megjelenítést: a varázslat szintjén. A negyedik nem a megjelenítés, hanem a szimuláció szintje (i. m. 3–4).

Baudrillard interpretációja szerint az általunk készített képek eleinte hűen ábrázolták a valóságot, aztán előbb hamissá váltak, majd pedig önnön hamisságuk elleplezőivé, mígnem lemondtak a valóság ábrázolásáról. Azt sugallja, hogy a fogyasztói lét ontológiáját nem a termelés (produkció) módja, hanem a reprodukció mikéntje határozza meg. A szimuláció hiperrealitásában nincs lehetőség a „hamis tudatot” megszüntető pontos reprezentációkra. Ha a szimuláció világát azonosítjuk a bullshitelésével, akkor a posztmodern kort olyan emberek közösségének tekinthetjük, akik újabb és újabb bullshitelésre, és ha ettől megcsömörlöttek, akkor nagy bullshit-elleplezésekre vágnak.

Baudrillard-nak igaza van: minden további nélkül felvethető, hogy az úgynevezett valóság egy (a szimuláció világán kívül helyet foglaló) programozó által létrehívott szimuláció eredménye (vö. BOSTROM 2003). Persze szimulált világok sokasága is elképzelhető, melyek közül ontológiai szempontból az kitüntetettebb helyzetű, amelyik közelebb helyezkedik el ahhoz a valósághoz, amelyben az eredeti számítógép működik. Tekinthetjük Baudrillard írását gondolat-kísérletnek, melyben arra keresi a választ, hogy mi történne egy feltételezett szimuláció világában a programozó halála után. Tegyük fel, hogy számítógépes szimulációban élünk, és az általunk megfigyelt univerzum csupán egy része a fizikai létezők teljességének. Annak a világnak a fizikája, melyben a komputer elhelyezkedik, teljesen különbözhet a számítógép által generált kozmoszétól. A számunkra adott realitás nem az egész világot megalapozó végső valóság. Képzelnünk el egy olyan szimulált világot, amelynek „lakói” olyan számítógépeket építenek, melyek révén lehetővé válik elődeik szimulációja. Ezek a komputerek persze virtuális gépek lennének: gép, amely egy másik gépet szimuláló gépet szimulál. Ha mi képesek lennénk őseink szimulálására, akkor könnyedén elképzelhető lenne, hogy minket is szimulálnak posztumán utódaink. Természetesen ők is lehetnének egy szimulált világ „lakói”, amelyet egy másik, még eredetibb szimulációban élők szimulálnak. A valóság meglehetősen sok szintből álló szimuláció-láncolatból állna, melynek alapja maga

az eredeti realitás lenne. A szimulált világok sokaságának csupán az eredeti számítógép kapacitása szabna határt. Habár a fent vázolt elképzelés naturalisztikus elemekből áll, távoli analógia azért felfedezhető a világ vallásos felfogásával. A minket szimuláló posztthumán utódaink hasonlítanak azokhoz az istenekhez, akik megteremtenek egy olyan világot, amelyről mindent tudnak, és mindenhatók ezen univerzum működését illetően. Ezek az istenek viszont ugyanúgy szimulációi a legutolsó szintet létrehívó istennek vagy isteneknek, mint mi, a szimulált istenek teremtményei. Mivel a rendszerben senki sem lehet biztos benne, hogy melyik szint lakója, ezért azzal sem lehet tisztában, hogy cselekedetei milyen távol állnak a legelső szintet létrehozó isten céljaitól. Csak a legelső szinten elhelyezkedő civilizáció számára lenne elvben közvetlenül elérhető a valóság. Persze az is könnyedén elképzelhető, hogy egy szimulált civilizáció manipulálja az őt létrehozó világ lakóit, és a világok között olyan áttekinthetetlen szimulációs háború indulhatna be, melynek eredményeként a világok egészét átlátó Nagy Szimulátoron kívül senki sem lenne tisztában valódi helyzetével. Elképzelhető lenne, hogy az egyik szinten hatékonyabb virtuális gépeket hoznának létre, vagyis a többi szimuláció lakóinak jelentős része az értékeket tekintve irányadónak, amelyeket mondjuk a virtuális Egyesült Államok virtuális gépei szimulálnának. Azok nyernék a szimulációs háborút, akik hatékonyabban lennének képesek megtéveszteni a többieket. Ebben az elképzelt „posztmodern állapotban” az igazság mércéje a szimuláció hatékonysága lenne. A legelső szint igazsága nem volna elérhető a különféle szinteken lakók számára. A szimuláció világában (a programozó halálát követően) a valóság mcDonaldizált szigetei sem referálnának mélyebb valóságra, csupán (a szimuláción belüli univerzális eszközként) lehetővé tennék, hogy a szimulációban összemérhetőek legyenek a különféle perspektívák. Véleményünk szerint „a posztmodern állapotot” megalapozó gondolatmenetek a „halott programozó feltevésre” épülnek. Abban kivétel nélkül egyetértünk, hogy a valóság fogalma (a programozó halálát követően) nem vonatkozik semmiféle mélyebb realitásra, a mélyebb valóság eltűnésével a realitást a különféle nyelvjátékokat játszó különböző módokon definiálják, vagy egyenesen elvetik. A szimulákrum-világon belül természetesen elvben megkülönböztethető egymástól a „valóság” és a „fikció”. A megkülönböztetés arra szolgál, hogy elleplezze: a programozó halálát követően a megkülönböztetés (mélyebb) értelmét veszítette. A következőkben, amikor hiperrealitásról vagy valóságról szólunk, akkor a szimuláción belüli „hipervalóságot” vagy „valóságot” értjük rajta. Olvasatunkban ezen fogalmak baudrillard-i használatát a programozó által magára hagyott (szimulált valóságot vagy valóságokat generáló) számítógép feltételezése (nevezzük halott programozó feltevésnek) alapozza meg.

A TŐZSDE MINT TERMOSZTÁT

Írásunkban amellet érvelünk, hogy a tőzsde eredendően (a Bretton Woods-i árfolyam-szabályozás időszakában különösen) a gazdaság mcDonaldizációjának egyik lehetséges eszköze volt. A tőzsde működési mechanizmusával (és/vagy magával a tőzsdével) kapcsolatban is egyértelműen elvárt a mcDonaldizáció értelmében vett hatékonyság, a kalkulálhatóság, a standardizáltság és a kontroll. A kalkulálhatóság természetesen nem az árfolyamok és a hatások előre jelezhetőségét jelenti. A tőzsde kialakulása és intézménye eredetileg egy rendkívül egyszerű tapasztalati tényen alapuló valószínűsége épült, jelesül arra, hogy a „legjobb”, tehát a feltehetően legreáli-

sabb árak ott alakulnak ki, ahol egy időben és egy helyen van együtt a legtöbb eladó és a legtöbb vásárló (koncentráltan jelenik meg a kereslet és a kínálat). Ha lehántjuk a tőzsdéről az illúziókat és a kissé már misztikus burkot, amit alatta találunk, az csak egy speciálisan szabályozott és működtetett piac. A tőzsde tehát eszköz, mégpedig intézményesített eszköz. Négy fontos szerepet tölt be: finanszíroz, értékkel, szabályoz és segíti a vállalatok átalakítását. Kérdés, hogy betölti-e ezeket a funkciókat? A válság hatására sokan úgy vélik, hogy a tőzsde nem követi a Grice által megfogalmazott együttműködési alapelveket, vagyis azokat az explicit és implicit célokat, amelyek eléréseért létrehozták. Itt most csak az első három funkcióval foglalkozunk röviden, mert talán ezekben mutatkoznak a legnagyobb problémák. Ami a finanszírozást illeti, az utóbbi két évtizedben olyan – pénzügyi, befektetési – termékek jelentek meg a tőzsdén (és a tőzsdén kívüli ún. OTC-piacon), amelyek finoman szólva is virtuálisak voltak. Ugyanakkor olyan hatalmas, frissen keletkezett tőkék bukkantak fel a befektetői oldalon („buborék effektus”), amelyek részben éppen a tőzsdei árfolyam-emelkedésekből keletkeztek, vagyis nem a reálgazdaság, hanem a szimulált reálgazdaság hozta létre őket. A második funkció szerint a tőzsde a részvények árfolyamán keresztül értékeli a cégeket, a vállalatok alapvető értékét, árát, és ez az érték ráadásul bármely pillanatban rendelkezésre áll. A tőzsdén minden, a gazdaságot érintő esemény – sőt nemcsak maguk az események, hanem sok potenciális, soha nem realizálódó veszély is – azonnal, árfolyamváltozás formájában nyilvánul meg. Lényegénél és működésénél fogva a tőzsde – az árfolyam-alakuláson keresztül – elvileg egy olyan barométer, amely a gazdaság állapotát mutatja. Csakhogy ez a barométer esetenként már torzít, ráadásul visszahat a jelzett időjárásra, mert az árfolyamokra való várakozások, valamint az árfolyamok és a valóság (reálgazdaság) között összetett iterációs kapcsolatok vannak. A barométernél ezért pontosabb metafora a termosztát, amely nem csupán méri, de szabályozza is az „időjárást”. A rendszer „visszacsatolt”, ezért nem lehet az árfolyam-alakulásokat megjósolni. Az utóbbi évek nagy tőzsdei hullámvásárlásai azt bizonyítják, hogy a részvényárak képesek teljesen elszakadni a gazdaságossági megfontolástól, vagyis a „mélyebb valóságtól”, és így félretájékoztatják a piacokat és a piaci szereplőket. A tőzsdei árfolyamok tehát inkább tükrözik a mindenkor piaci várakozásokat (és a mögöttük lévő emberi érzelmeket), mint a gazdaság egyensúlyi állapotát. A harmadik funkció szerint a tőzsdei működéssel együtt járó „piaci fegyelem” elvileg kikényszeríti, hogy a pénzpiaci szereplők – köztük elsősorban, de nem kizárólag a tulajdonosok – ellenőrizzék a részvénytársaságokat és a menedzsereket. Ez a „piaci fegyelem” a smithi „láthatatlan kéz” modern változata lenne, a gyakorlatban azonban nemigen működik. Az elmúlt évek nagy tőzsdebotrányai (Enron, WorldCom, Vivendi-Universal, Alstom) azt mutatják, hogy e nagyvállalatok vezetői kibújták a részvényesek ellenőrzése alól (vagyis nem hagyják mcdonaldizálni magukat), meghamisították a könyvelést (semmibe vették grice-i minőség maximáját), és olyan pénzügyi kockázatokat vállaltak, amelyek katasztrófába sodorták a cégeket. A tőzsde mindemellett sajátos hatással van a gazdaságra. A befektetők a cégeket kizárólag mint a befektetés tárgyát kezelik, amelynek árát (a vállalati részvény tőzsdei árfolyamát) mindenképpen növelni kell, mivel elsősorban a részvények tőzsdei adásvételén keresztül kívánnak nyereséghez jutni. A valóságos termelés és a munkahelyteremtés másodlagossá vált a pénzügyi jövedelmezőséghez képest.

SPEKULÁNSOK, SPEKULÁCIÓ

A tőzsde immanens vonása a spekuláció (spekuláció nélkül nincs tőzsde), így a tőzsde emblematikus szereplője a spekuláns. A világgazdasági folyamatokat az elmúlt években mind nagyobb mértékben befolyásolta a spekulatív tőke tevékenysége. A mai tőzsdéken az ügyletek túlnyomó többsége már nem a tőke szabályozott áramlását biztosító részvény (vagy tőzsdei áru) adásvétel, hanem spekulációs célú határidős vagy egyéb derivatív ügylet. A spekuláció elválaszthatatlan a tőzsdei kereskedéstől, s ezzel önmagában nem is lenne baj. Hosszú távú befektetési céllal manapság már valószínűleg nincs sok részvény adásvétel, de a hol emelkedésre, hol csökkenésre játszó spekulatív határidős ügyletekkel együtt, ezek eredőjeként kialakulhat a részvény (vagy termék) piaci ára. Az viszont már súlyos probléma, ha jóformán csak spekulatív ügyletek folynak, különösen akkor, ha a szereplők esetleg össze is játszanak, és megpróbálják hol lefelé, hol felfelé befolyásolni az árfolyamokat, a piacot. Egy határon túl a tőzsde mint eszköz, illetve a tőzsdei kereskedés által jelzett és gerjesztett folyamatok fölött megszűnik az ellenőrzés, másrészt az eredeti értékpapír vagy fizikai készpénzes áru és a határidős jegyzések közötti kapcsolat megszűnése közgazdasági alapfogalmakkal való kapcsolatot vág el vagy kérdőjelez meg.

TŐZSDE A VÁLSÁGBAN

A tőzsdekrachok és a gazdasági válságok között szoros összefüggés mutatkozik. Mindegyik árfolyamzuhanást megelőzte egy hosszabb időszak, amikor a tőzsdei és az egyéb árak, árfolyamok tartósan emelkedtek. A tőzsdéken egymás után jelentek meg az újabb, magas hozamú, de ugyanakkor magas kockázatú, illetve kevésbé szabályozott befektetések és befektetési instrumentumok. A tőzsdehozamok és a közvetítők jutalékai folyamatosan emelkedtek. Ezek hatására még több befektetés, még nagyobb kereslet jelent meg a tőzsdéken, tovább tolva felfelé az árfolyamokat. A felelőtlen tőzsdei kereskedelem következményeit pedig – minden esetben – az állam, vagyis az adófizetők is viselték. Tetszik vagy sem, a tőzsdéknek (mint piacoknak) és az azokon kereskedőknek „a programozó halála után” nincs „társadalmi” felelősségük. Az előzőek alapján úgy tűnik tehát, hogy az eredetileg a gazdaság mcDonaldizációjára szánt eszköz maga is valamiféle új mcDonaldizációra szorul. A tőzsdét azonban a teljes mcDonaldizáció működésképtelenné tehetné, ezért fontos a (szabályozott) „szárnyalását” már veszélyeztető mcDonaldizáló törekvések elutasítása, valamint a mcDonaldizáció határainak számbavétele, tisztázása.

A DE-MCDONALDIZÁLT BANKRENDSZER

Mindenekelőtt tisztázni kell, hogy a jelenlegi pénzügyi-gazdasági válság oka semmiképpen sem csak a tőzsde de-mcDonaldizációja, hanem sokkal inkább a bankrendszer – és az állam – egy részének végletekig de-mcDonaldizálódott működése. Mi a baj a bankrendszerrel? Iskolás alaptananyag (lenne), hogy a bankrendszer alapja, fenntartója elsődlegesen nem is a pénz, hanem a betétes bizalom. Bizalom abban, hogy a bank holnap és holnapután is működni fog, és amikor utasítjuk, kamatostul és hiánytalanul visszafizeti, átutalja a rábízott pénzünket. A bank számos ügyfele szemében olyan mértékben de-mcDonaldizálódott, hogy már nem bíznak abban, hogy hatékony,

standardizált, kontrollált és előre jelezhető módon működik. Az elmúlt év során bekövetkezett piaci események hatására – az év végére – számos bank és más pénzügyi intézmény problémái kerültek napvilágra, s ez tovább csökkentette a bizalmat, bénítva a hitelpiacokat. Ezt a helyzetet látva, a múlt év végén – a pánik megelőzése és az önmagát erősítő, lefelé tartó ördögi kör megtörése érdekében – az államok egyre nagyobb adagokban pumpálnak likviditást a bankrendszerbe, ezen keresztül a gazdaságba, és vesznek állami tulajdonba, illetve állami befolyás alá nagy iparágakat, vagyis megkísérlik visszafordítani a Mcbullshiteket gyártó de-mcdonaldizáció káros következményeit. Az egyes országok kormányai tehát a jövőendő adó(fizető)k terhére éppen horribilis és egyre növekvő összegeket kívánnak fordítani a jelenlegi struktúrák változatlanágának megőrzésére, és ezzel a bizalom visszaszerzésére. Az erőteljes és átfogó állami beavatkozás elkerülhetetlen volt. Azt azonban még senki sem tudja, hogy miként kell élni „a fedezetlen hitelből növelt fogyasztás halála után”.

A PÉNZÜGYI DE-MCDONALDIZÁCIÓBÓL SZÁRMAZÓ VÁLSÁG

A tények számbavétele során most tényként fogadjuk el, hogy válság van. Pénzügyi és gazdasági világválság biztosan. Senki sem tudja megjósolni, hogy 2009-ben milyen irányt vesznek a tőzsdék. Rendkívül lényeges, és a tanulságok levonása miatt külön hangsúlyozandó eleme a mostani válságnak, hogy az elmúlt évtizedeket világszerte a – különböző okokból és módokon – részben mesterségesen, állami segítséggel és iniciatívára felpörgetett, de-mcdonaldizált hitelekkel támogatott fogyasztásbővülés jellemezte. A 2000-es tőzsdei válság, illetve 2001. szeptember 11-e után – a fogyasztás ösztönzésére és a válság továbbterjedésének megakadályozására – Alan Greenspan, a Fed akkori elnöke történelmi mélységekbe nyomta le a rövid távú kamatlábakat (GREENSPAN 2008). Példáját követve a világ jegybankjai egyre több pénzt pumpáltak országuk kereskedelmi banki rendszerébe. A pénzzel elárasztott, mesterségesen létrehozott hiperrealitásokban pedig a biztosítótársaságok, befektetési és nyugdíjalapok az olcsó pénzt a világ legstabilabb gazdaságában, az Egyesült Államokban kibocsátott pénzügyi eszközökbe fektették. Emellett a rohamos ütemben növekvő stratégiai versenytárs, Kína óriási exporttöbbletet halmozott fel, melynek jelentős részét visszaforgatta Amerikába, főként államkötvények formájában finanszírozva az amerikai költséget (hogy finanszírozza a kínai áruk vásárlását...), s ezáltal tovább épült a realitástól elszakadt szimulált hiperrealitás. A kialakult – stabilnak és biztonságosnak látszó – gazdasági környezet „elaltatta” a bankok és a befektetők veszélyérzetét. Az amerikaiak egyre nagyobb hiteleket vettek fel, hogy egyre költségesebb lakásvásárlásaikat (és növekvő fogyasztásukat) finanszírozhassák. Sohasem látott mértékben nőtt a vállalatfelvásárlások száma is. 2006 közepére a Fed, érzékelve a hitelezési spirál veszélyes beindulását – vagyis hogy a hiperrealitás teljesen elszakadhat a valóságtól –, az alapkamatot 5,25%-ra emelte (a 2003-as 1%-ról). A többi központi bank ismételtén követte. A befektetési bankok azonban – a már megszokott hiperrealitás fenntartásának érdekében – enyhítettek az általuk felvállalt hitelekhez fűződő standardokon, vagyis tovább de-mcdonaldizálták működésüket. Ennek hatására végképp elszaladt a hitelfelvétel az Egyesült Államokban, és még azok is jelzáloghitelt vettek fel, akiknek semmi esélyük nem volt visszafizetni azt. A korlátlan de-mcdonaldizáció eredményeképpen önálló életre kelt a hipervalóság. Nemcsak az értéktőzsdék, de az árutőzsdék is szárnyaltak (és a brókerek „szárnyas fejjavadászként repkedtek a hipertérben”). A folyamatos

konjunkcióra a nyersanyagok iránti keresletet is egyre feljebb tornászta. A nyersanyagokból, mezőgazdasági termékekből és energiahordozókból képzett tőzsdei termékek áremelkedése soha nem látott mennyiségű tőkét vonzott az árutőzsdékre.

„KEMÉNY LANDOLÁS” A HIPERREALITÁSBÓL: KIPUKKADÓ (INGATLAN)BUBORÉK

Talán érdemes megállni néhány gondolat erejéig a válság kirobbantójának tartott amerikai ingatlanbuboréknál is, és feltenni a kérdést, hogy valóban amerikai „találmány” lenne a kölcsönök nyújtása subprime (rossz minőségű) ügyfeleknek? Európában, ha más technikákon keresztül is (pl. rövid távú banki kötvénykibocsátással), de szintén működött ez a fajta kockázatosabb hitelezés. Kétségtelen, hogy az angolszász jelzálog-hitelezési rendszerben a bank kevésbé törődik a hitelfelvevő minőségével. Így történhetett meg az, hogy a végén már olyan ügyfeleknek is hiteleztek, akiknek se állásuk, se jövedelmük, se vagyonuk nem volt. Őket – egy kis akasztófahumorról – szokás NINJA-knak is nevezni: „No Income, No Job or Assets”. (Megint csak elmondható, hogy ez a „NINJA-hitelezés” sem ismeretlen errefelé.) A lényeg: évtizedeken keresztül nem volt nagyobb gond sem az amerikai jelzáloglevelekkel, sem azok másodlagos piacával. Úgy tűnik, hogy három – önmagában szinte ártatlannak tetsző – momentum együtt vezetett a mostani krízishez. Egyrészt a bank szempontjából nagy kockázatú helynek nyilvánítást diszkriminációnak minősítő törvényhozási aktusok. Másrészt a szeptember 11-i al-Kaida támadást követően a Fed (már fent említett) azon döntése, hogy a gazdasági recesszió elkerülésére rengeteg pénzt pumpáltak a gazdaságba. A gazdaságba beáramló „olcsó pénz” szinte mindenki számára elérhetővé tette a lakáshiteleket. A politikusok pedig – durván és inadekvát módon beavatkozva a gazdaság működésébe – nyomást gyakoroltak a bankvezetőkre, hogy hitelezzenek olyan helyeken is, ahol korábban a fokozott kockázat miatt nem tették. Harmadrészt az eredetileg kockázatkezelésre kitalált „pénzügyi innovációk”, a derivatív vagy strukturált ügyletek. A rendszer csak normálisan működött, mindenki tette a dolgát. A tulajdonos, ugye, növekedést, nagyobb profitot vár el a banki vezetőtől. Egy telített piacon, bizonyos határon túl azonban már csak túlzott kockázatvállalással teljesíthető ez az elvárás. Irány tehát a kockázatosabb, a subprime ügyfél. Amúgy pedig nincs (látható) probléma, a hitel nem marad a bank könyveiben (mivel értékpapírosítják, és eladják a Wall Street-i befektetési bankoknak). A befektetési bank is továbbadja, csak előtte innovatív módon újracsomagolja ún. származtatott ügyletekbe („strukturált pénzügyi eszközökbe”, CDO-kba), eközben pedig az egy kockázati osztályból 3 csoportot képez (jót, közepeset és rosszat). Az első két kockázati osztályból képzetteket jó pénzért eladja az intézményi befektetőknek, biztosítóknak, hedge alapoknak, nyugdíjalapoknak. A rosszakat, amelyeket nem tud eladni, beteszi egy „leányába” valamelyik „adóparadicsomban”. Ebből (megfelelő számviteli konszolidációs előírások hiányában) nincs semmi baj, amíg az ingatlanárak nőnek. Rendkívül fontos, hogy – amíg minden megy a maga útján – mindenki jól jár. A kölcsönfelvevő, a bank, a befektető, az alap, a menedzserek, az állam, mindenki. A hiperrealitás szintjén „kezelték” a kockázatot (vagyis kivitték a bankrendszerből és elrejtették), s így újabb kockázatokat lehet vállalni, vagyis újabb kölcsönöket lehet adni. Baj csak akkor van, ha az egyre gyengébb „minőségű” hitelfelvevők közül egyre többen elkezdnek nem fizetni, és a hitel már többet ér, mint az ingatlan, amire felvették. Romlik a hedge alapok portfóliója, veszteségeket halmoznak fel, növekednek

a jelzáloghitel alapú értékpapírok kamatai, megszűnik a likviditásbőség, csökken az ingatlanok ára stb. Beindul a negatív spirál, a származtatott ügyletekkel egy időre elfedett kockázatok a bankoknál is megjelennek, a veszteségek bumerángxént visszatérnek. Most derül ki, hogy mennyire összetettek is ezek a származtatott pénzügyi termékek, milyen útvesztőszerű hiperrealitás a kereskedésüket biztosító rendszer, illetve hogy a strukturált értékpapírok olyan kockázatokat is magukban hordoztak, amelyeket sem a befektetők, sem pedig a közvetítők nem tudtak megfelelően felmérni. Közben Greenspan – a piac önszabályozó képességében bízva – az alapkamat alacsonyan tartásával „szabadjárá engedte” az ingatlanpiacot és következetesen ellenállt a derivatívák szabályozásának, a derivatívák piaca hat év alatt az ötszörösére, 531 billió dollárosra nőtt. Ráadásul az eredetileg a pénzügyi kockázatok enyhítésére és a gazdasági problémák kivédésére kitalált pénzügyi eszközök a szándékolt hatással éppen ellentétes folyamatokat indítottak be, növelték a kockázatot és a bizonytalanságot. Tömegesen alkalmazva lehetővé tették, hogy a bankok, befektetési bankok, befektetési alapok stb. nagyobb és bonyolultabb kockázatokat vállalhassanak a megszokottnál és a valóban kezelhetőnél, például több jelzáloghitel vagy vállalati kölcsön adásával. A származtatott ügyletek elcserélése elvileg tovább csökkentette a rizikót, de növelte az érintettek számát. A pénzügyi cégek végül is ezek felelőtlen és nyaklók nélküli használatával tudták a mind kockázatosabb kölcsönöket kiadni és fenntartani, miközben nem kellett tartaniuk az állami hatóságok közbelépésétől. A tőzsde védelmében azt a tényt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy az alapok „bedőlésének” legfőbb okai nem a tőzsdei, hanem a tőzsdén kívüli derivatívák (CDS, CLO stb.). Ott ugyanis nincs a kockázatokat csökkentő alap és változó letét, klíringház stb.

A TŐZSDEI BULLSHIT

A tőzsde (és a bank) sokak szemében a kapitalizmus „harácsoló szellemének” a megtestesülése, egyfajta leleplezésre váró „bűnszövetkezet”. A válság és annak – újabb termosztátként viselkedő – médiavisszhangja még jobban felerősíti és gerjeszti ezeket a hangokat, no meg a negatív érzelmeket és attitűdöket. Ezek hatására különféle posztmodern átkokat szórnak a bankárookra, brókerekre stb. A posztmodern átkok egyik legelterjedtebb formája, ha valakire azt mondják, hogy bullshitel. A jelenlegi válság sajátossága viszont az, hogy nem csupán a „pénzcsinálást” kívülről sóváran figyelők, hanem a rendszeren belül tevékenykedők is bullshitet kiáltanak, és például a bankok nem kölcsönöznek egymásnak. A tőzsde egyébként maga is szívesen gyárt reklámnak szánt bullshiteket: „olcsón venni és drágán eladni”, „ne félj az időszakos visszaeséstől, hosszú távon úgyszólván jön a nyereség”, vagy „a piac mindent jobban rendez el, mint az állam”. A Chicago Mercantile Exchange-nek, a világ legnagyobb forgalmú határidős tőzsdéjének a jelszava: „free markets for free men” (szabad piacokat szabad embereknek). A tőzsde mint bullshitelő nem eltitkol, vagyis nem hazudik vagy elhallgat, hanem egyszerűen szimulál. Olykor azt szimulálja, hogy tökéletesen egészséges, az egekig szárnyal, miközben éppen az ellenkezője igaz. Ugyanakkor ama nézet mellett is könnyen érvelhetünk, hogy mivel a tőzsde lényegi sajátossága a kockáztatás, a játékban részt vevők kvázi-pókerjátékosokként gyakorta blöffölésre kényszerülnek, hiszen a mindig igazat mondók és az állandóan hazudozók sohasem lehetnek a játzsma valódi nyertesei. Mivel olvasatunkban a blöff a bullshit egy aletesete, tekinthetünk a tőzsdére úgy, mint olyan létformára, amely eleve bullshit-ontológiára épül. A tőzs-

de egyfajta szerepjáték: állítok valamit, bullshitelek, és kíváncsian várom, hogy miként reagálnak rá. A blöff nem tekinthető hazugságnak, hiszen a pókerjátékos nem mond semmit a lapjairól, amikor blöfföl, csupán úgy tesz, mintha jó lapjai lennének. A megtevesztés szándékával cselekszik így, de nem hazudik, viszont folyamatosan monitorozza a valóságot. A blöff a bullshit határeset, amely nagyon közel áll a hazugsághoz, vagyis a realitáshoz. A blöffölő – szemben a naiv bullshitelővel – csak akkor érhet el sikereket, ha nem hagyja, hogy a hiperrealitás elszakadjon a realitástól (a póker esetében lapjártól). A mi olvasatunkban a blöffölés tehát mcDonaldizált bullshit, vagyis a posztmcDonaldizáció egyik előképe. A pókerben kötött játékszabályok vannak, ezeken belül pedig kreatívan választható stratégiák. Arra nincs mód, hogy valaki nyerési szándékkal például szétszaggassa a lapokat. Ezzel szemben a tőzsde játékszabályai nem teljesen világosak a játékosok számára sem. Úgy véljük, hogy a posztmcDonaldizáció során a játékszabályok szintjén kell beavatkozni. A vonatkozó regresszió-elemzések és -kutatások eredményei egyértelműen azt mutatják, hogy a fejlett tőkepiacok általában magasabb jövedel, illetve a jóléti társadalmi rendszerek magasabb fejlettségével párosulnak. Jelenlegi tudásunk szerint tehát kijelenthetjük: hosszú távon a társadalmi jólét magasabb szintjét segít elérni, ha a tőkepiacnak jelentős szerepe van az gazdaságban. Ezért fontos, hogy olyan posztmcDonaldizált játékszabályokat dolgozzunk ki, amelyek úgy standardizálnak, hogy közben lehetővé teszik a szárnyalást.

A TŐZSDE POSZTMC DONALDIZÁCIÓJA

A szirének – szimulált – kedvessége a biztos halált jelentette a mitológiai hajósok számára. Odüsszeusz ugyanakkor úgy hallgatta meg éneküket, hogy nem halt bele. Ha nem köttette volna ki magát, ő sem élte volna túl a szirének által létrehívott hiperrealitásban való létezés mámoros élményét. Odüsszeusz leleménye a mi olvasatunkban a posztmcDonaldizáció előképe, a túlzottan gúzsba kötött mcDonaldizáció vasalaposága és a „minden mehet” bullshitelő tébolya között foglal helyet. George Ritzer szerint a posztmcDonaldizáció paradigmikus szervezete a Starbucks kávéhálózat, amely különleges kávékat kínál vásárlóinak. A kávé a nyersolaj után a második legkeresettebb árucikk a világon. Vannak alap- és különleges kávék, az utóbbiak a minőség szimbólumainak tekinthetők. Az USA-ban az 1990-es évek közepén csökkent az átlagos kávéfogyasztás, viszont megnőtt az érdeklődés a különleges kávék iránt. Ez négy feltétel teljesüléséből adódott: (1) Az egészséges élet iránt megnövekedett igény az alkoholfogyasztás helyett kávéivásra ösztönözte a vevőket. (2) Az újonnan nyílt kávéházak a társas kapcsolatok új szimbolikus tereivé váltak. (3) Nőtt a luxus iránti igény, és a különleges kávé fogyasztása a luxus egy elérhető formája. (4) Az emberek egyre többet tudnak a kávékról. A Starbucks alkalmazottai többnyire főiskolások és egyetemisták, akik különleges tréningjüknek köszönhetően képesek válaszolni a kávékkal kapcsolatos legváratlanabb kérdésekre is. Fontos, hogy a felszolgálók kellő mennyiségű tudással és kreativitással bírjanak, hiszen a fogyasztók közül sokan professzionális kávészakértőknek tekinthetők. Az eladóknak ezért gyakran efféle kérdésekre kell válaszolniuk: „Ha csokoládéhabot adok desszertnek, akkor ahhoz milyen kávéval célszerű kínálnom?” A Starbucks működését három alapelv határozza meg: vendégszeretet, minőségi kiszolgálás és oktatás (tudástermelés). Pontosan azt a kávéval kell elkészíteni, amit a fogyasztó megrendel, valamint udvariasan és kreatívan meg kell válaszolni a kávézással kapcsolatos összes lehetséges kérdést. A következő hat irányelv részletes

képet ad a Starbucks minőség alapú ontológiájához kapcsolódó értékekről és rítusokról. (1) Megfelelő munkakörülményeket biztosítunk, és mindig tiszteletteljesen és méltóságteljesen bánunk egymással. (2) Tiszteljük és értékeljük a sokszínűséget, mivel az alapvető eleme üzleti filozófiánknak. (3) Mindig a legmagasabb szintű normákhoz igazodunk mindabban, amit teszünk (például alapanyagaink beszerzésekor, a kávészemek pörkölésekor, vagy a kávé pontos leszállításakor). (4) Vendégeink és fogyasztóink szívélyes kiszolgálására törekszünk a nap bármely órájában. (5) Célunk az, hogy tevékenységünkkel pozitívan járuljunk hozzá környezetünk és közösségünk mindennapjaihoz. (6) Felismerjük, hogy nyereségünk szerves része jövőbeli sikereinknek.

STARBUCKIZÁLT TŐZSDE KELL NEKÜNK?

A jelenlegi válság nem kis részben abból származik, hogy túl sokan hallgattak a szimulált kedvességű szíréhangokra, miközben nem tették meg a szükséges óvintézkedéseket. Közben kiderült, hogy a de-mcdonaldizált hajó olyan vizeken úszik, amelyeknek meglehetősen nagy része virtuális, a benne lévő sziklák viszont nagyon is valóságosak. A mostani válság – feltehetően, és tesszük hozzá, remélhetőleg – nyíltta teszi mindazt, ami eddig a felszín alatt zajlott. Nem kétséges, hogy a II. világháború utáni, nemzetállami keretekre, korlátozott nemzetközi integrációra szabott, romokban heverő Bretton Woods-i rendszer helyett valami teljesen újat kell kitalálni a globalizáció kapitalizmusa számára. Egyelőre sem közös szabályok, sem biztonsági eljárások nem védik a pénzügyi globalizáció miatt már jó ideje egy piacon működő amerikai, kínai, európai stb. részpiacokat és azok szereplőit, illetve az egyes államokat, országcsoportokat. A globális gazdaságban egyre szabadabban mozgó spekulatív likvid tőke mennyisége olyan óriásivá duzzadt, hogy az már nem kezelhető az államok tartalékeszközeivel és gazdaságpolitikájával, a hatalmas összegeket megmozgatni képes spekuláció alapjaiban veszélyezteti az árfolyamokat, a nemzetközi pénzügyi áramlások viszonylagos egyensúlyát, egyes országok likviditását, az ingatlanpiacokat stb. Éppen így nem volt olyan védelmi mechanizmus, amelyik útját állta volna az amerikai ingatlanbuboréknak, vagy az egy országból kiindulva tovaterjedő válságnak.

A kapitalizmus gazdasági válságai között – ugyancsak történelmi tény – olyanok is vannak, amelyek megoldása nem lehetséges a régi gazdasági (társadalmi) szervezeti formák között, az egész modell átalakítására, de legalábbis jelentős reformjára van szükség. Jelen esetben ez abban nyilvánul meg, hogy megnövekedett az igény a Bretton Woods-i intézmények szélesebb értelemben vett reformjára. Vagyis a pénz- és tőkeáramlás kialakult hiperrealitásában legalább egyes világdarabokat (azaz intézményeket, például a tőzsdét) posztmcdonaldizálnának, így azok válhatnának a referencia szimulációs tereivé. Az így posztmcdonaldizált intézmény a részben a hiperrealitásba átcsúszott pénz- és tőkepiaci intézményrendszerrel mint „Mátrixszal” szemben „a valóság sivataga”. A posztmcdonaldizáció terápia, amely megszabadítja a tőzsdéket a „megrághatatlan”, értéktelen, sőt önpusztító pénzügyi termékek „emésztgetésétől”. Teljes az egyetértés abban, hogy a pénzügyi piacokat átláthatóbbá és beszámoltathatóbbá kell tenni.

Szűken vett pénzügyi-szakmai szempontok szerint annyit biztonsággal állíthatunk, hogy globális szinten szükséges jobb egyensúlyt teremteni a piacok és az őket működtető intézmények között. Ez országcsoportonként és problémakörönként eltérő módon például azt jelenti, hogy az intézményeknek túl kell nőniük a nemzeti kereteken a glo-

bális kormányzás felé, illetve meg kell akadályozni, hogy a piacok túlnőjenek a nemzeti intézmények hatáskörén. Korlátozni kell a befektetők túlzott kockázatvállalását, és korrektebb tájékoztatásra van szükség a befektetési kockázatok valós mértékéről. Ennek során figyelemmel kell lenni a tőzsde különleges kockázataira és lehetséges negatív hatásaira is.

Megfelelő nemzeti és nemzetközi szabályozást és felügyeletet kell létrehozni, hogy a spekuláció a tőzsde olajozott működéséhez elégséges, de ugyanakkor ellenőrzés alatt tartható legyen. Erősödjön a tőzsdék szerepe (itt ugyanis nincs partnerkockázat, de van klíringház, alapletét, kényszerlikvidálás stb.). Az OTC- (tőzsdén kívüli) termékek ne okozhassanak túlzott rendszerkockázatot. Meghatározott összeg felett az azt meghaladó tőkét kezelő spekulatív befektetők ne kereskedhessenek a határidős piacokon, és/vagy az intézményi befektetők a portfólió meghatározott hányadát meghaladó részt ne fektethessék túlzottan kockázatos termékekbe. Javuljon a tájékoztatás minősége (megbízhatósága, áttekinthetősége).

A beavatkozások eredményességét nagyban növelné (egyebek mellett) a fogyasztói lét ontológiájának jobb megértése, amelyhez jelen cikkünkkel (amely egy átfogó kutatási program része) megpróbáltunk hozzájárulni.

IRODALOM

- BAUDRILLARD, Jean 1996. A szimulákrum elsőbbsége. In: Kiss Attila – Kovács Sándor – Odorics Ferenc (szerk.): *Testes könyv I.* Szeged: Ictus – JATE, 161–193.
- BOSTROM, Nick 2003. Are you living in a computer simulation? *Philosophical Quarterly* 211, 243–255.
- DENNIS, Ken (ed.) 1998. *Rationality in Economics: Alternative Perspectives.* Boston: Kluwer.
- FARKAS Péter 1999. *A tőkés világgazdaság jelenlegi válságáról.* <http://eszmelet.freeweb.hu/44/farkas44.html>.
- FRANKFURT, Harry 2005. *On Bullshit.* Princeton: Princeton University Press.
- GREENSPAN, Alan 2008. *A zűrzavar kora.* Budapest: HVG Kiadó.
- GREENSPAN, Alan 2008. We will never have a perfect model of risk. *Financial Times*, March 16. London.
- GRICE, Paul 2009. *A társalgás logikája.* <http://philosophy.elte.hu/zvolenszky/grice.pdf>.
- KAHNEMAN, Daniel – KNETSCH, Jack – THALER, Richard 1986. Fairness as a Constraint on Profit Seeking. *American Economic Review* 76, 728–741.
- KOLLÁR József 2000. *Hattyú a komputer vizén.* Piliscsaba: PPKE BTK.
- RITZER, George 1993. *The McDonaldization of Society.* Thousand Oaks – CA: Pine Forge Press.
- RITZER, George 1998. *The McDonaldization Thesis: Explorations and Extensions.* London: SAGE Publications.
- RUSZNÁK Tamás – VILLÁNYI Imre 1991. *Hogyan tőzsdézzünk?* Budapest: Mobil Kiadó.
- WEBER, Max 1982. *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme.* Budapest: Gondolat.